

אמת חמם העלונה, כנסיית הקתיסמה ושרידים אחרים לצד דרך חברון, ירושלים

גבריאלה ביבוסקי and יעקב ביליג

Author(s): Source: 'Atiqot / נתקינות, התשע"ב / 69 (2012), pp. *69-*90

Published by: Israel Antiquities Authority / רשות העתיקות

Stable URL: <https://www.jstor.org/stable/23467114>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at <https://about.jstor.org/terms>

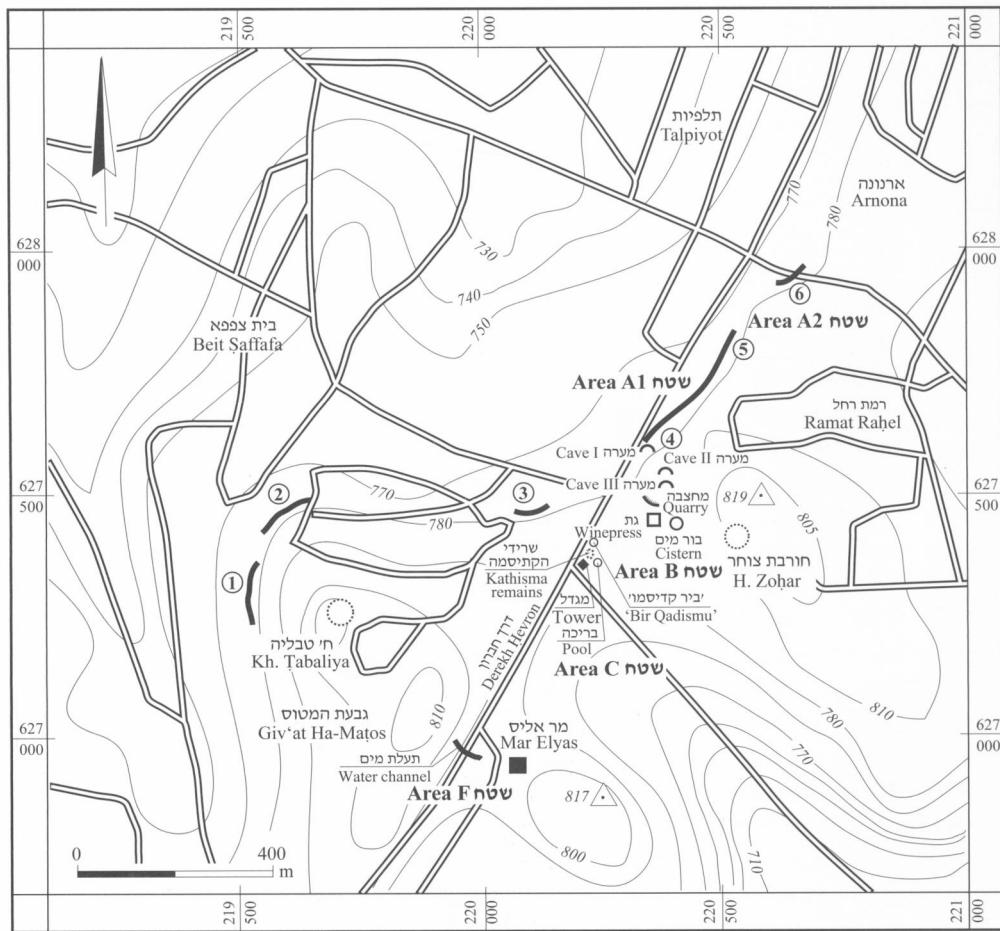
נת願ות is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to 'Atiqot /

אמת המים העליונה, כנסיית הקתיסמה ושרידים אחרים לצד דרך חברון, ירושלים

יעקב בילג

וב��ביבתו, ובמהלכו אותו מקום של כנסיית הקתיסמה (שטח C, להלן; נ"צ ר"י"ח 2202/6273, ר"י"ח 1702/1273; ר' אבנר תשנ"ג; תשנ"ח). כן נחשפו שרידי מתקנים, מערות, קברים, בורות מים ותעלת מים.

בשנים 1992–1993 נערכו חפירות הצלחה אחדות לארת הרוחבת דרך חברון, ונתגלו בהן קטעים של אמת המים העליונה לירושלים (שטחים A2, A1; איור 1);¹ לאחר החפירות בוצעו עבודות שימור באמה במטרה לשלהה בשולי הכביש. בד בבד עם החפירות נערך סקר לאורוך תוואי הכביש המתוכנן

אייר 1. מפת איתור של שטחי החפירה ותוואי אמת המים העליונה.

כ-8 מ' מעל מפלס האמה העליונה, אינו אפשר לקשרו אותה לאמה.⁵

קטע קיר, החשוד כקטע נוסף של האמה העליונה (איור 1 : קטע 3) עוצר ממערב למזרחה במדרון הצפוני של גבעת המטוס לרגלי בתיה היישוב טבליה, מדרומ-מערב לצומת הכניסה מדרך חברון לגבעת המטוס.

במורדות המערביים של רמת רחל (חוורבת צוחר), לצד דרך חברון, היה חשוף קטע של האמה כקילומטר אחד מצפון-מזרח לחפירותו של וייס (איור 1 : קטע 4 ; 776.5 מ' גובה מעפה⁶). האמה בקטע זה בנוייה לגובה ניכר, ולאורכה ובמהשכה דרומה בוצעה החפירה בשטח A1 (להלן). מכאן נמשכה האמה מזרחה, ולאחר מכן צפונה ומערבה בהקיפה ערוץ קטן במדרון הצפוני של רמת רחל לאורך כ-180 מ', עד נ"צ ר"ח 220519/627839 (איור 1 : קטע 5). האמה בקטע זה חשופה לסייעין, והיא משולבת בקירות הטרסות החקלאיות המאחורות לה; המשכה של האמה צפונה קבורה מתחת לשטחים החקלאיים של קיבוץ רמת רחל ובמהשך היא נתגלתה שוב בחפירת שטח A2 (איור 1 : קטע 6).

החפירה

שטח A1 (איור 1 : קטע 4 ; תכנית 1). בשטח זה, כאמור, האמה הייתה גלויה לפני החפירה. האמה נוקתה, ונערכה חפירה מאחוריה ולמרגלותיה. לאורך כ-30 מ' בחלק הצפוני של קטע זה שימשה האמה תשתיות לחלק מקירותיו של מבנה מודרני שעמדו בהריסותיו; במהלך החפירה הובן כי אבני היסוד של האמה, בעיקר הגדולות שבzeń, נשדו, ויתכן כי הן שימשו לבניית המבנה. מצפון למבנה נקבע חלקה העליון של האמה לצורך פריצת שביל והקמת גדר אבן, אך חלקה התיכון השתמר ואפשר לעקב אחר מהלכה בפניהם למזרחה (תחלת קטע 5 ; ר' איור 1).

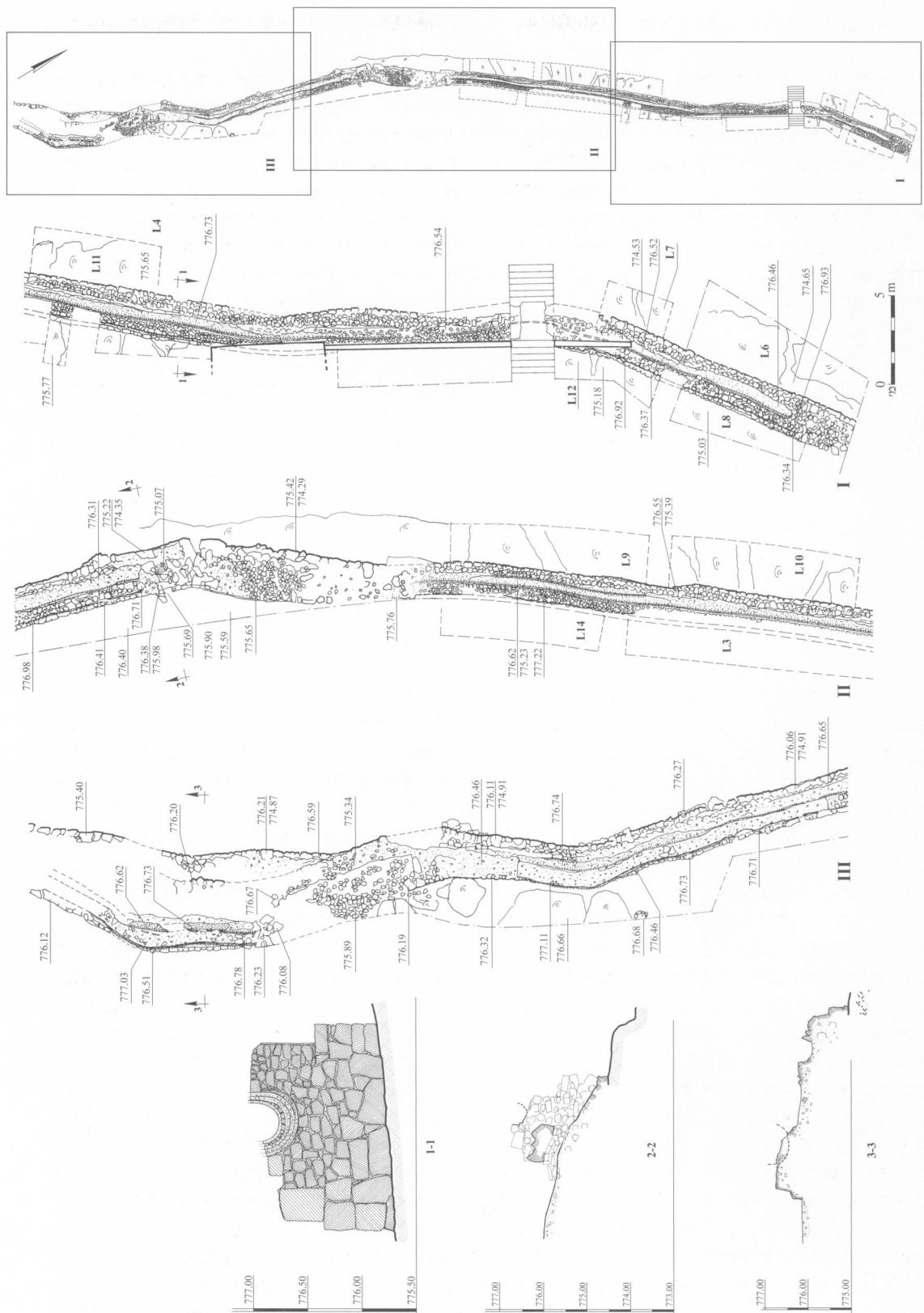
בחפירה מדרום לקטע 4, הגלי, נחשף המשכה של האמה לאורך כ-60 מ' נוספים. קטע זה נמצא מכוסה ברובו בשפכים שהובאו לכך מהעיר העתיקה לאחר מלחמת ששת הימים (1967). צבען של שכבות השפכים שחזור לעומת העפר המקומי האדמדם; בשפכים נמצאו שרידי עמודים — על אחד מהם חרוטה כנראה تو סתתים — ותבנית לתחשייטים (איור 9 : 5 ; להלן). סך הכל נחפרה האמה בשטח זה לאורך כ-120 מ', ואפשר לעקב אחר מהלכה לאורך כ-300 מ' רצופים (איור 1 : קטעים 4, 5) עד להיעלמותה.

האמת העליונה לירושלים (שטחים A1, A2)

חקר אמות המים הקדומות לירושלים החל באמצעות המאה ה"י"ט לסה"ג. תחילת סבורי החוקרים כי היו שתי אמות שהובילו מים מבריכות שלמה Wilson 1865:82–83, Pls. VII, VIII (XXVIII) טען שהייתה גם אמה שלישית, שאת שרידיה ראה מדורם לבית לחם, ובהתאם לכך, הוא טبع את שמן: 'האמת התחתונה', 'האמת העליונה' ו'האמת השלישית'. האמה התחתונה שמשה עד לראשית האמה ה'כ', וכך היא תועדה ונחקרה רבות (ר' ביליג תשנ"ז) ; האמה העליונה, לעומת זאת, פעלła כנראה במשך תקופה קצרה בהרבה⁷ והשתמרה גרוועה מזו של האמה התחתונה. למרות מחקרים הנרחבים של שתי האמות, המידע על אדמתן, כולל סוגיות כרונולוגיות הקשורות לפעלויותן, חסר. לדעתו, יתכן שהאמת השלישית של וילסון היא שלב אחר של האמה העליונה שנמשך בתוואי מקביל לה (להלן).

תוואי האמה

תוואי האמה העליונה אינו ברור לגמרי. לאחר צילחת האוכף העמוק של קו פרשנות המים הארץ-ישראלים בין דיר טנטורה לבין גבעת המטוס (783.2 מ' גובה מעל פני הים). וילסון (1865: Pl. VII) סבירו, שתוואי האמה העליונה עבר מזרחה לרכס של מנזר מר אליאס וכי היא קשורה לבריכה הסמוכה לכנסיית הקטישה מדרום (איור 1 : כ-200 מ' מדרום לקטע שבו האמה הייתה גלויה מצד דרכם חברון (איור 1 : קטע 4 ; ר' להלן). לעומת זאת, בסקר שערך מזר (תשנ"ז, 1831), הוא גילה קטע חצוב של האמה העליונה שהקיפה את גבעת המטוס ממערב (איור 1 : קטע 1). מזר (1831) מצפון לקטע שסקר מזר, חסף וייס (תש"ס) קטע חצוב נוסף (כ-60 מ' אורכו, 778.75 מ' מעפה⁸) במורדותה הצפוניים-המערביים של גבעת המטוס (איור 1 : קטע 2). האמה בקטע זה מתפתלת ומאנצלת, ככל הנראה, את נקיי הסלע הטבעיים; היא צרה למדי וחכמה דמיית האות U (כ-0.3 מ' רוחב בראשה, 0.6–0.2 מ' עומק), בדומה לחתך של קטע האמה שנחשף בדרך חברון (איור 1 : קטע 4). ממצאיםם של מזר ושל וייס מאפשרים לדוחות את הצעמים של וילסון ושיק (ר' לעיל). גם גובה דופןה הצפונית של הבריכה שמדרום לקטישה (784.3 מ' מעפה⁹; איור 1),

הכיתה 1. אמות הרים בשתיו א' : קטע, 4, בגדייר והרחבת.

איור 2. האמה בשטח A1, מבט לצפון-מזרח.

איור 3. האמה בשטח A1, מבט-על לכיוון צפון; תעלת האמה המתויה נישאה על יסוד בניו.

גובה השחרורתה של האמה בקטע זה הייתה גליי לפני תחילת החפירות מגע כדי 2 מ'. יש לה מסד רחב ומוצק (כ-2 מ' רוחב), הבניוי מאבני גוויל שטוחות, ללא נדבכים ברורים (איור 2): הפן הפונה למורד מעובה ומוקף בבנייתו, ואילו הפן הפונה לעללה המדרון מוקף פחות, שכן לאחר בניית האמה הוא כוסה עפר למרבית גובהו. הרוחב הכלול של תעלת הזורימה (*specus*) של האמה צר מרוחב המסד (כ-1.7 מ' רוחב מרבי, כולל עובי הדפנות), וחתחה בצורת האות U (איור 3; חכנית 1: חתק 1-1) בדומה לחתק האמה בקטע שחשף וייס ('ר' לעיל ובהערה מס' 4). בחתק האמה הוכחנו ארבע שכבות טיח בתעלת הזורימה (חכנית 1: חתק 1-1; איור 4): שכבת הטיח העליונה גבואה בכ-0.14 מ' שכבת הטיח התחתונה. התעלה טויחה בטיח אדום משובח, ובו גוריסי חרס וBITS, האופייני לתקופות הרומית והbizנטית (פורת תש"ז: 75-74). חשיפת שכבות הטיח מהאפשרות לשחזר את בנייתה: במקור הייתה תעלת הזורימה רחבה למדי (כ-0.55 מ'), ועם כל שכבת טיח הלא רוחבה והצטמצם, עד שבשלבה האחרון היה רוחבה כ-0.35 מ'. גם פן האמה הפונה לעללה המדרון טויה, אם כי בטיח גס (איור 5); טיח זה נועד למונע חדירה של מי נגר עלי לתעלת הזורימה, שכן זו לא כוסתה בעפר

איור 4. חתך בתעלת האמה בשטח A1, ובו ארבע שכבות טיה.

לניקוז המים שהצטברו בפין הפונה אל מעלה המדרון.⁷ כאמור, בקטע זה האמה בנוייה לגובה רב מעל סביבתה, ונותניה דומים לאלה של קטע האמה שסקר מזר (תש"ז 180: למטה, 181 למעלה) בקרבתה בריכות שלמה.⁸ בחלק הדромי ביותר של השטח שנחפר, נחשפו שרידיהן של שתי אמות מקובלות, השישיות ככל הנראה לשוני שלבי בניה, אם כי היחס הזמני ביןיהן אינו ברור (תכנית 1 : חתך 3-3).

על פני השטח בקרבת האמה נמצאה פזורה של שרבי כליה החרס מימי הבית הראשון ומימי הבית השני, ובמיוחד מהתקופות הרומיות המאוחרת והביזנטית. כן נמצא מטבע מהתקופה הביזנטית במילוי העפר שסתם את תעלת הזורימה (ביבוסקי, להלן : מס' 2).

שטח A2 (איור 1 : קטע 6 ; תכנית 2). קטע נוסף של האמה נחשף כ-200 מ' מצפון לקצתה קטע 5 שהיה גליוי וכ-150 מ' ממזרח ל'צומת הפילובקס', בשטחי המטעים של קיבוץ רמת רחל לקראת סיללה כביש הטעינה המזרחי המוביל אל שכונת ארמון הנציב (היום : רחוב אשר וינר). אתר החפירה נקבע לאחר שחושב המשך התוואי המשוער של האמה ובהתאם לגובהה בשטח A1 (איור 1 : קטע 4). בקטע זה (כ-60 מ' אורך) השתמרו האמה גרועה (איורים 7, 8) ; אף כאן נחשפו שרידים של שתי אמות, ככל הנראה שני שלבי בניה של האמה, זה לצד זה. תעלת הזורימה המתויה נשא מסד לא נותרה באתרה, אם כי שרבים של גושי טיח נמצאו פזורים

איור 5. פן האמה בשטח A1, הפונה למעלה המדרון, מבט-על לכיוון דרום ; על הקיר מימין נראים שרידי טיה.

כמו נדרכי היסודות של האמה. בקטע זה נחשף מroot (תכנית 1 : חתך 2-2 ; איור 6) — אולי עדות לכך שביסוד האמה נקבעו מrozbs במרוחקים קצובים

איור 6. המרוזב שנחשך ביסוד האמה, מבט למזרחה.

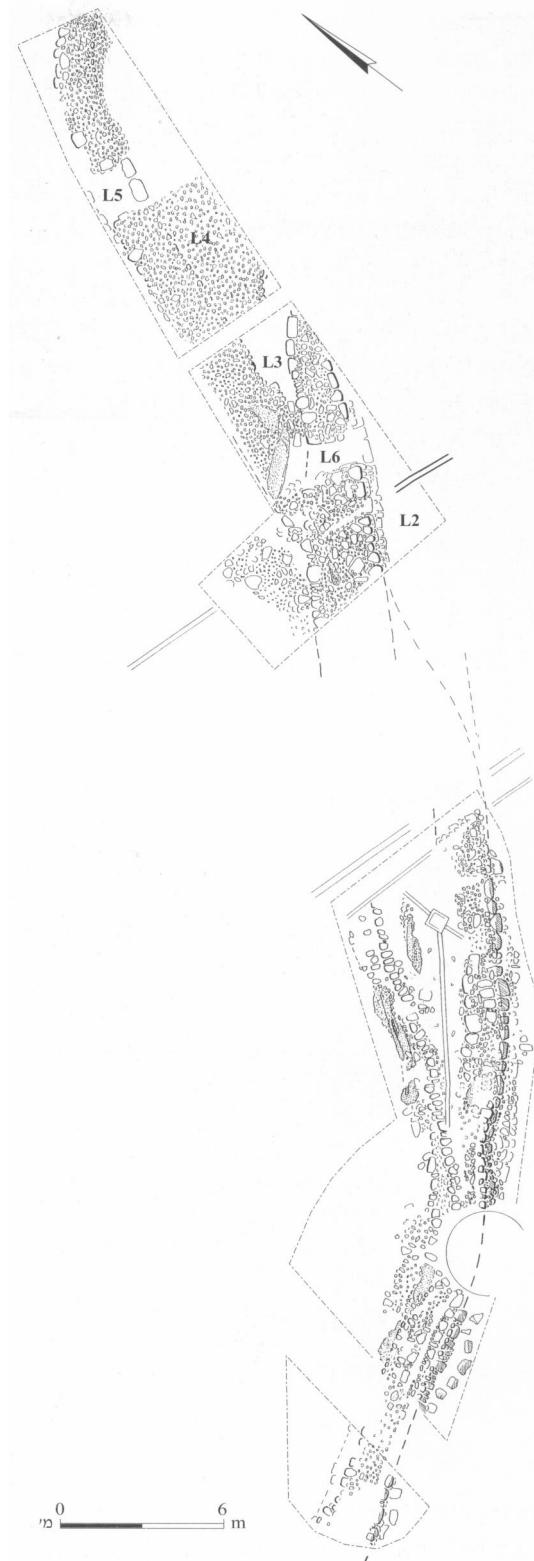
איור 7. יסוד האמה בשטח A2, מבט לצפון-מזרחה; מעליו נראה צינור מודרני, המוביל לבור ספיגה מיימיין.

בשתי התוכים מצומצמים שנעשו עד הסלע (תכנית 2), האחד לרוחב יסוד האמה (L6) והאחר לרוחב קיר מקביל לה ממערב (L5), שעלתה השורה ששימש מסד לאמה באחד משלבייה (איור 8), נמצאו שכרי

בשטח. ההשתמרות הרעה של האמה, ללא תעלת הזורמה, היקשתה על חישוב גובה הזורמה בה ואחיזה שיפועה, וכן על היחס בין השלבים. האמה בקטע זה הייתה ולآخر מכון נהרסה לצורך סילילת הכביש.

איור 8. הקטע הצפוני של יסוד האמה בשטח A2, במקום שנראה היה שהאמה מתפצלת, מבט צפון.

תכנית 2. אמת המים בשטח A2 : קטע 6.

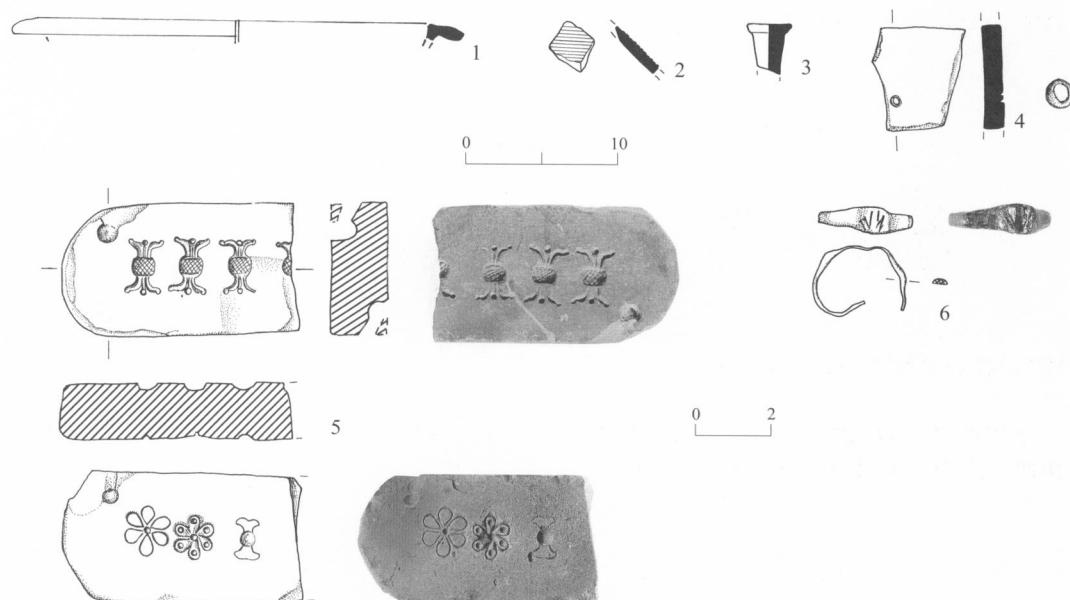
כלי חרס מצולעים, האופייניים לתקופה הביזנטית (ר' להלן). רוב הממצא על פני השטח תוארך לתקופה הביזנטית, אך נמצאו גם שכרי כלի חרס מימי הבית הראשון, מימי הבית השני, מן התקופה הרכומית המאוחרת וכן מן התקופה הממלוכית, וכן שכבים מתחשית שיבוצי דר שזמנם, ככל הנראה, העת המודרנית (לממצא דומה מח'ירבת טבליה, ר' קוגן-זהבי תשס"א: 76). בקרבת האמה, (לוקוטים 1–4), נמצאו שלושה מטבחות מתקופה הביזנטית (ביבוסקי, להלן: מס' 1, 3, 4), נוספים למטבח משטח A1 לעיל. לעומת זאת, על שרידיה הפגועים (L2) נמצאו שני מטבחות מימי בית עבאס (ביבוסקי, להלן: מס' 5, 6) המלמדים אולי על זמן פירוק קטע זה של האמה או על זמן כסופה בעפר. מצפון לקטע זה אין האמה גלויה היום. לפי מזר (תש"ז: 183), היא הייתה גלויה לשורוגין בין מטעי קיבוץ רמת רחל עד לרחוב רבדים שבתחום שכונת ארנונה; לפיקלונר (תשס"א: 129, אתר 66), האמה עברה בקרבת שדרות עין צורים שבשכונת ארנונה.

רעפים. בחפירה נתגלו כמה שברי רעפים; רק על אחד מהם, שבר קטן מאוד, נמצאה טביעה של עיגול וייתכן שהיו גם עיגולים נוספים (אייר 9:4). טביעה דומה נמצאה על רעף מרמת רחל מהתקופה הביזנטית (Aharoni 1962: Fig. 2:8), שם הטביעה ממוקמת בקצתו של שבר הרעף, וגם שם סברו החוקרים שעל הרעף היו עיגולים נוספים (Aharoni 1962: Fig. 2:6, 7).

תבנית אבן לייצור תכשיטים (אייר 9:5). התבנית מוארכת בצורתה, מעוגלת בקצתה האחד ושבורה באחר; צורתה שלמה אינה ברורה. היא שימשה — בשני צדיה: בצדיה האחד יש ארבעה דגמים ואחד סרט אווח ארכ贝עה ענפיים, שלושה שלמים ואחד חלקי; בצדיה الآخر של התבנית יש שלושה דגמים — שני סוגים פרחים ועניבת. כיוון שלתבנית אין תלות לשפיכת מותכת, נראה שהיא

הממצא
רוב הממצאים משטחים A1 ו-A2 מתוארכים לתקופה הביזנטית; מקורים בלוקוסים שאיןם נקיים, כמעט כולם פריטים שנמצאו בתחום יסודות האמה בשטח A2 (L6).

כליה. נמצאה שפת קערה (אייר 9:1) מצורה 1 של מגנס (Magness 1993:204–205, Form 1: Arched Rim Basins) שתרीכה מסוף המאה ה-5 ועד למאה ה-9' לספ"ה. מקבילה לקערה זו נמצאה ברמת רחל (Aharoni 1964: Fig. 22:15) שטרסה לשכבה IIIA מהמאה ה-9'–ה-7' לספ"ה. שבר הקנקן (אייר 9:2) אופייני לתקופה הביזנטית שזרדה ממנה רק ידית אחיזה שצורתה קוורה, שייך לצורה 2 של מגנס (Magness 1993:221–230, 9:3), שזרדה ממנה רק ידית אחיזה שצורתה קוורה, שזמנה המאה ה-9' עד אמצע המאה הח' לספ"ה.

אייר 9. הממצא משטחי A.

מספר	הפריט
1	קערה
2	קנקן?
3	פקק חרס
4	רעף עם טביעה
5	תבנית תכשיטים עשוי אבן
6	טבعة ברונזה

מס' 8, מן התקופה הממלוכית, מאוחר לאמה, ומקורו בשפכים מהעיר העתיקה.

1. מס' רישום 26, שטח A2, לוקוס 1, מס' ר"ע 62779.

פנים: [---] דיוקן לימין, עטור נזר פנינים, לבוש גלימה ושרוון.

גב: [SAL]VS RE[...] PVBLICAE צוועת לשלמל, גוררת שבוי מ אחורייה, מחזיקה קן שלל על כתפה. סימן מטבעה שחוק.

Æ, ↑, 0.88 גרם, 12 מ"מ.
LRBC 2: 102, Nos. 2768–2771

2. מס' רישום 54, שטח A1, לוקוס 2, מס' ר"ע 62776. ארקיוס, 408–395 לסה"נ.

פנים: DN AR]ICA-DIVS PF AVG עטור נזר פנינים, לבוש גלימה ושרוון. gab: ROMA-NORVM GLOR-IA קיסרים עומדים להזית, מחזיקים שרביטים. סימן מטבעה שחוק.

Æ, ↑, 0.88 גרם, 13 מ"מ.
LRBC 2: 102, Nos. 2801

3. מס' רישום 19, שטח A2, לוקוס 4, מס' ר"ע 62783.

אנטטיוס א', קונסטנטינופול, 491–518 לסה"נ. פנים: [DN]ANASTA-SIVS PP AVG עטור נזר. gab: ΛΙΜΙΝ, ↑, נומוס, 0.97 גרם, 8 מ"מ.

DOC 1: 11, No. 15

4. מס' רישום 12, שטח A2, לוקוס 3, מס' ר"ע 62782.

הרקליום, קונסטנטינופול, 629–631 לסה"נ. פנים: הרקליום והרקליום קונסטנטינוס עומדים להזית, מחזיקים שרביטים שבראשם צלב. למעלה ביןיהם כוכב.

שימושה לעיצוב תכשיטים בהכאה של רדיידי מתקדם. כך נוצרו חצאי תכשיטים ששמשו לשיבוץ או שהודבקו זה זהה. בקצת המוגל של התבנית נקדח חור שני עברי התבנית, בחסר התבאה; אפשר שחרור זה שימוש לקבע התבנית בזמן ההכאה או לצורך קיבוע שני חלקים התבנית זה זהה בעת יצירת התבשיט.

הතבנית נמצאה בשפכים שמקורם בעיר העתיקה, ולכן מקורה וזרנה אינם ברורים. עד כה נמצאו שלוש תבניות ליצירת תכשיטים בעיר דוד ותבנית ריבעית, בהר ציון. התבנית אחת מעיר דוד דומה מעט בצורתה לתבנית מדרך חברון, אך היא עשויה חרס ותאריכה ימי הבית השני (Rosenthal-Heginbottom 1992:275–277) והතבנית השניה (Heginbottom 1992:275–277) עשויה אבן גיר ורכה, ונמצאה במילוי של טرسה חקלאית שיוחסה לתקופה הביזנטית או האסלאמית (Rosenthal-Heginbottom 1992:277) ואילו התבנית השלישית, אף היא מאבן, תוארכה לתקופה החשמונאית (Duncan 1925:23, Pl. VII:21). התבנית מהר ציון עשויה אבן (ברוש חמץ 18, 22, 42, מס' 16) והיא תוארכה לתקופה האסלאמית.

טבעת ברונזה (אייר 9:6). על הטבעת אפשר להבחין בעיטור או בכתב חרות; כיפוף הטבעת במקומות אחדינו לאפשר זיהוי נוסף.

ממצא המטבעות גבריאלה ביכובסקי

בחפירה נתגלו 14 מטבעות; כולם, למעט אחד, נמצאו סמוך לאמת המים (שטחים A2, A1); מטבע מס' 7, מהתקופה הממלוכית, נמצא בחפירתה בדקה בשטח D, שם לא נתגלו שרידים ארכיאולוגיים. שמונה מטבעות זהה. הם נוקו במעדרות רשות העתיקות בראשותה של אלה אלטמן וצילם אותם סנדו מנדריה; את המטבעות מהתקופה האסלאמית זיהה אוריאל ברמן. המטבעות מתוארכים לפרק הזמן שבו שימושה האמה, דהיינו לתקופות הרומיות–הביבנטיות ולתקופה העבאסית. לא נתגלו מטבעות מיימי הבית השני — פרק הזמן שלו יוחסה בעבר האמה (ימי המלך הוודוטוס) — ולכן אולי יש במאצ'ה הנומיסמטי כדי לתמוך בהצעתו של החופר לגבי איחורו תאריכה של האמה לתקופות הרומיות–הביבנטיות. יתכן כי שני המטבעות מהתקופה העבאסית (מס' 5, 6) מתאריכים את הזמן שבו נהרסה האמה ופסקה לשימוש. מטבע

תיאורך האמה
אמת המים העליונה לירושלים, בשונה מאמת המים התחתונה לירושלים, אינה מתוועדת במקורות ההיסטוריים (ר' בילג תשנ"ז), ותיארוכה מtabס אך ורק על המחקר הארכיאולוגי. בובאי להציג תיאורך לאמה העליונה, אני מבקש להתייחס לשולש הטענות האלה:

א. האמה העליונה הוקמה בזמןו של הורדוס, בימי הבית השני, כדי לספק מים לאזרורים הגבוהים של ירושלים: העיר העליונה, המצוודה והארמון ששל ברכותיהם ומוזוקותיהם (שהרי אין זה סביר שייזנו רק ממי ברות או מנגר עיל').¹⁰ כך סברו גרג (Wilson 1905:76–77), גרייג (Gregg 1899:129), וילטון (Vincent 1907:128–129), (Smith 1907:128–129), ואן (Van 1954:303–312) וגבע (תשנ"ג), אך עד כה לא נמצא להצעותיהם סימוכין במצאת הארכיאולוגי.¹¹

ב. את האמה העליונה בנו חיליל הלגיון הרומי העשيري. במשך כמאה שנה הייתה נקודת האחיזה הארכיאולוגית היחידה לתיאורך האמה כתובות הלטיניות החרות על חלליות צינור האבן באזורי בית לחם; לצד הכתובות חרות סימן מפקד סנטוריון של הצבא הרומי בציירוף שם,¹² אותו מפקד נקרה פיקח על בניית קטע מן הצינור.¹³ מכך הסיקו דלמן (Dalman 1930:275), קלנר (Tish'z:140–136), הקר (Tish'z:217; Tish'z:183) ומוור (Tish'z:189) שהצבא הרומי הוא זה שהקים את האמה העליונה במאה ה-1 לס"ג, כ-150 שנה לאחר ימי הורדוס, כדי להזורמים מים אל העיר העליונה של ירושלים, שם היה מחנה הלגיון העשيري שהוצב באיליה קפיטולינה. לפיו חוקרים אלה, האמה העליונה נועדה להחליף את האמה התחתונה אשר חרבה נקרה עם חורבן ירושלים במרד הגדול (איכה רבה ד:ד).¹⁴ שיקום האמה התחתונה לא היה כדאי, שהרי ייוזדה היה הדר הבית, המרווח והנומך בהרבה מהעיר החדשה.

ג. לאורך האמה העליונה ניכרים שרידים של שתי תקופות בנייה. תופעה זו בולטת במיוחד בבית לחם, שם נקבעו שני פתרונות מושכליים כדי להתגבר על נפילה של 30–40 מ' לאורך 3–2 ק' מ' באוכף של קו פרשタ המים הארץ. בסקר שערך עמיית (תשנ"ד:58–62) באוכף זה בקרבת קבר רחל, הוא הבחן בקריר מסיבי ובו אומנות במרקחים קצובים, סמוך לצינור החוליות ובמקביל לו. עמידת קבע שהאומנות והן שרידיו של גשר עלי שנשא אמת מים. אף על פי שלא נתגלה במקום ממצא מתקדם, קבע עמידת שהגשר נבנה בזמןו של הורדוס, כי הוא קדום לצינור האבן וכי שניהם הוקמו כפתרונות הנדרשים כדי לצלוח את האוכף.¹⁵

גב: A מתחת, B ; שמאל CON[A]; מתחת לקו CON. תאריך מדויק לא ברור.
Æ 30 נומיות, 4.61 גרם, 23 מ"מ.
.DOC 2, 1:300, No. 117a השוו

5. מס' רישום 9, שטח A2, לוקוט 2, מס' ר"ע 62780.

עבאסי, ابو אל-פדל ג'עפר אל-מקתדר באלאא, אהוז, 309 להיג'רה/922 לס"נ.

פנים: במרכז: لا إله إلا الله وحده لا شريك له/ابو العناس بن/امير المؤمنين

בשולים: بالاهواز سنة يسع وثلاثمائة
גב: במרכז: ش/محمد رسول الله/الunctd بالله عميد الدولة
AR, דירham, ↑, 2.73, 27 מ"מ.

Nicol, el-Nabarawt and Bacharach השוו (ABEL תאריך 320 להיג'רה).
1982:36, No. 1410

6. מס' רישום 10, שטח A2, לוקוט 2, מס' ר"ע 62781.

עבאסי, המאה ה-ט' לס"ג.
Æ, פלט, 2.40 גרם, 20 מ"מ.

7. מס' רישום 4005, שטח D, לוקוט 4005, מס' ר"ע 62777.

ממלוκי.
פנים: ولا
גב: שחוק.

Æ, פלט, 1.43 גרם, 13 מ"מ.

8. מס' רישום 53, שטח A1, לוקוט 16, מס' ר"ע 62778.

ממלוκי.
Æ, פלט, 5.21 גרם, 22 × 23 מ"מ.

מדרגות חקלאיות וקברים (שטח A1)

מדרגות חקלאיות. לאחר שהamaha העליונה חדרה להפקד שולבו חלקים ממנה במדרגות חקלאיות מאוחזרות. לעיתים האמה שימושה רום המדרגה או בסיס לה, ולעתים היא כוסתה בשלח המדרגה.

קבר (5L; נ"צ ר"ח 22040/62772, ר"י'')
סמוך לראש האמה (איור 1: קטע 17040/12772, 4), מעט מצפון לקצה הדרומי של הקטע שהוא גלוי לפני תחילת החפירות, נtagלה קבר. הקבורה, ככל הנראה מודרנית, הייתה של זכר בגיר, שגלו 25–26 שנה וגובהו המשוער 1.71 מ'.¹⁸

מערה I (נ"צ ר"ח 220358/627644, ר"י'')
מערה I (איור 1: 170358/127644). המערה הצובעת בסלען מדרום-מזרח לקצה הדרומי של האמה בשטח A1. בחזיות המערה הותקנה החצר מוקפת גדרות אבן. על קירות החצר ניכרים סימני החציבה. פתח המערה גדול וסתוחו גס; בשלב מאוחר נחסם הפתח בבניית קיר לרוחב רבו, כך שנותר מעבר צר. מדרגות ירדו מן החצר לחוץ המערה, שרצפה בלוחות אבן קטנים. יתכן שהמערה שימשה במקורה לקבורה (אי אפשר לקבוע את זמנה), אך הוסבה בעת האחרונה למגורים או להתבoddות.

שדרי מתקנים ומערכות קבורה (שטח B)

גת. הגת (חכנית 3; איור 1, 10) נחשפה בתחוםי עיר קדושי יהודי אתיופיה, שנטעה הקק'ל¹⁹ על מדרון מדרום-מערב לרמת רחל (נ"צ ר"ח 1704/1275, ר"י'') (1704/1275, ר"י'') בשטח התחום בגדרות אבן ומדרג במדרגות חקלאיות. הגת מורכבה משני משטחי דרכיה, גדול (A) וקטן (B), שניהם מוצפים פסיפס, ובור איסוף (C; איור 10). משטח הדרכיה העיקרי היה במקור קטן יותר במידתו (4×4 מ'); הוא רוץ' בפסיפס לבן גס, שרדך רך בחציו. בשלב מאוחר הורחב המשטח לכיוון מזרח ב-0.7–0.5 מ' (A1); הקטע שנוסף לא רוץ' בפסיפס. במדרגת הסלע המקיפה את משטח הדרכיה מזרחית ומציגן נחצבו שני שקעים מלנניים, מוארכים (0.45×0.15 מ', עומק 0.15 מ'), איור (11), אחד בכל צד; תפקידם אינו ברור, אך יתכן ששימשו לעיגון סככת כספי שהייתה מעל משטח הגת. מזרחית למשטח הדרכיה הנגדל נחשפה חציבה לא גמורה (D), שייעודה אינו ברור. משטח הדרכיה השני (B), הקטן יותר, הותקן

אמנם בחפירות דרך חבורון לא נתגלה ממצא חד-משמעותי בתיארוך האמה, אך על סמך כמה ראיות נסיבותיות, נראה שיש לאחר תיארוך האמה העליונה מן המאה ה-ב' ואילך: א. בחחק שנעשה דרכו תעלות הזורימה של האמה בשטח A1 (איור 1: קטע 4; חכנית 1: חתן 1–1) נחשפו ארבע שכבות של טיח ובוכלו גרייסי חרס. מקובל לתאריך טיח זה לתקופות הרומיות המאוחרת והביבננטית (פורת תש"ז).

ב. בחחק שנעשה במסד האמה בשטח A2 (איור 1: קטע 6; חכנית 2), נמצאו מעט שרידי כליזר, כולם שרידי גוף מצולעים מהסוג הנפוץ בתקופות הרומיות המאוחרת והביבננטית.

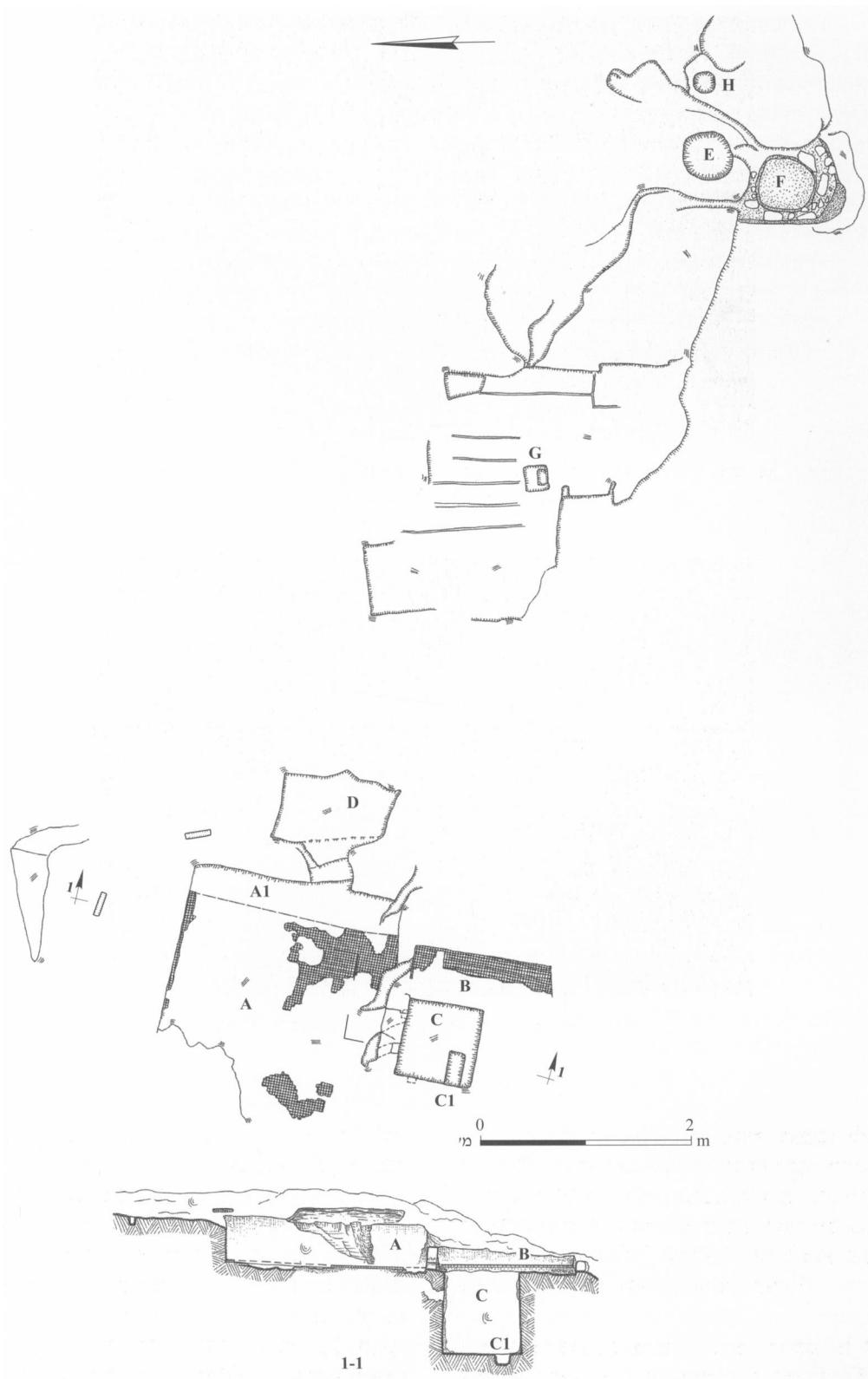
ג. אמת מAMILA, ככל הנראה המשכה של האמה העליונה,¹⁶ נבנתה בתקופה הביבננטית (המאות ה-5–6 לספירה) (ר' ר' וושקרון חנן'ד: 82; מאיר תשנ"ג[א]; תשנ"ג[ב]: 59–60;¹⁷ אסף וביליג תשנ"ז: 89; בהכנה); ביסודות של אמת מAMILA נמצאו שרידי רעפים של הלגיון העשירי (רוני ר'ין, מידיע בעל פה). האמה שנחשפה בשטח A1 (איור 1: קטע 4) דומה לאמת מAMILA במאפייניהם האלה: (1) סגנון הבנייה של קיר החזית של מסד האמה, דהיינו נדבכים לא-סדורים כלפי חוץ; (2) הקיר הפונה לכיוון המדרון מטויח; (3) מרזבים המותקנים ביסוד האמות.

ד. במילוי שנשען על קיר האמה בשטח A1 (איור 1: קטע 4) נמצאו מעט שרידי כליזר מהתקופות הרומיות והביבננטית.

על סמך ממצאים החפירות בדרך חבורון, שבהם נראה לעיתים שתי אמות, אני מציע שתי אפשרויות: א. הקשר והצינור בבית לחם שייכים לשתי אמות נפרדו: לאמה העליונה ולאמה השילשית שסקר וילסון (Wilson 1865:83) מדרום לבית לחם, לרוב, רק שדרי האמה המאוחרת מבין השתיים, נשמרתו טוב יותר, נחשפו בדרך חבורון (ואולי אף בAMILA; אסף וביליג, בהכנה)

ב. לדעתו, סביר יותר שהקשר והצינור שייכים לאמה אחת, היא האמה העליונה, שלא שני שלבים שנתגלו גם בדרך חבורון. מכל מקום, נראה שאת שדרי האמה (האמות?) בדרך חboron אפשר לתאריך לכל המוקדם למאה ה-ב' לספירה.

על סוף פעילותה של האמה העליונה אין נתונים ברורים; כפי שצוין לעיל, שני מטבחות מהתקופה העבאסיית (ביבוכסקי, לעיל: מס' 5, 6), שנמצאו בשטח A2 מעל שדרי האמה, מלמדים אולי על זמן פירוקה של האמה בקטע זה, או על כיסוייה בעפר.

חכנית 3. שטח B: גת, בור, שוקת, אגן שיקוע ומחצבה, תכנית וחתך.

איור 10. הגדת בשטח B, מבט לדרום: בחזית — המשטח הגדול, שהורחב מזרחה (שمالה בתצלום), ברקע — בור האיסוף והמשטח שביבתו.

איור 11. השקעים שמצדי משטח הדרכיה של הגדת, מבט לדרום.

בשטח הגדת לא נתגלה כל ממצא, ואפשר לשער על סמרק ריצוף הפסיפס שהגדת הותקנה בתקופה הביזנטית. ברמת רחל הסמוכה נתגלתה מתחת לכנסייה מהמאה ה-ה' לסה"נ גת, שחלקים ממנה מרוצפים פסיפס לבן (אהרוני תשט"ז:154–155; אהרוני תיארך את הגדת למאה ה-ה' לסה"נ).

בור מים, שוקת(?) ומחצבה. כ-16 מ' ממזרח לגת, במעלה המדרון, נחשף בור מים (E; נ"ץ ר"י"ח 22042/12748, ר"י"י 17042/62748; תכנית 3)

מדרום למשטח הדרכיה הראשי, והוא מקיף את בור האיסוף ממזרח ומדרום. המשטח רודף כאמור פסיפס, ונראה ששימש משטח דרכיה משני. בור האיסוף (C; 1.5 × 1.5 מ', עומק 1.7 מ') היה מטויח על פי שירידי הטיח על דופנותו. בתחום הבור ובדרומם-מערומו נחצב אגן מלביי (C1; 0.6 × 0.3 מ', עומק 0.2 מ'), ובקצתו המערבי — ספלול. בחלקו העליון של הבור, בדורפנו המערבית, נחצב שקע קטן, ששימש כנראה מדרך.

רב הוחנה בחלקו העליון של פתח הכנסייה נסיגת לקליטת אבן סגירה רבועה. נראה שזמן של מערות II ו-III הוא ימי הבית השני, בדומה למערות שנתגלו ברמת רחל הסמוכה (ר' שטקליס תרצ"ה; Kochavi 1964).

ולצדו אגן שיקוע עגול (F; 0.9 מ' קוטר, 0.4 מ' עומק), שוקת (?) (H; 0.4 מ' קוטר) ומחצבה (G). מי הנגר נותכו משטח המחצבה אל אגן השיקוע, שהוא מטויח ומוקף גדרת אבן. מן האגן הזרמו המים אל בור E, שהוא מלא במים, ולכן לא נבדק.

'ביר קדיסמו' וכנסיית הקתיסמה (שטח C)

בכרם זיתים בשוליים המזרחיים של דרך חברון, כ-400 מ' מדרום לקטע 4 של אמת המים العليונה וכ-500 מ' מצפון למנזר מר אליאס, נמצא אזור 'ביר קדיסמו' (נ"צ רי"ח 22025/62735, רי"י 17025/12735; איור 1);²⁰ נראה שם זה התייחס לאורך ההיסטוריה לבור המים שבשוליו דרך חברון (איור 12). פתח הבור נסתם לא מכבר בבטון מודרני. מזר (מייזלר תשכ"ה: 5) טען שהו שמה של בריכה קדומה, הנמצאת למרחק-מהbor (איור 13).

מערות II ו-III (נ"צ רי"ח 22040/62752, רי"י 17040/12752; איור 1). מערה II ממוקמת בפינה הצפונית-המזרחת של עדר מחצבה. מתוך המערה צומח היום עץ תאנה גדול. הכנסייה למערה קבועה במערב, ולה מבוא מקורה. פתח, שמסגרתו נסוגה לקליטת אבן סגירה רבועה, מוביל לחדר רבוע שנמצא מלא סחף; המערה לא נחפרה אך הוחנו בה כוכי קבורה.

מערה III ממוקמת מטרים אחדים מדרום למערה II ובאותו גובה. הכנסייה אל המערה קבועה במערב. תקרת המבואה המקורית התמוטטה בחלקה. בקושי

איור 12. בור המים, כנראה 'ביר קדיסמו', בשטח C, מבט לדרום-מערב.

איור 13. בריכת המים ב'ביר קדיסמו', מבט לצפון-מזרח.

אם במקור היו נדככים נוספים. הממצא בגדה ובסביבה היה מודרני. בתצלום מסוף המאה ה'י"ט (ר' שפניר 1987: 31) נראה בבירור, שבו גדרת אבן המקיפה משטח שבמרכזה בור מים; בור זה כוסה, ככל הנראה, בעת הרחבת הכביש (ר' הערת 36; ר' גם צילום אצל קרבֵל [Charbel 1975:226] ודרין שם).

השתח סביב שני הבורות נסקר, ונמצאה פזורה גדולה של מצא שרמו על הימצאותו של מכלול כניסה מהתקופה הביזנטית בקרבת מקום. אבני גזית ושברי עמודים נתגלו בקירות שתחמו דרכם מקומות. הדרך הראשית הסתעפה מדרך חברון מזרחה, מן המקום שבו ניצב מגדל רבوع (איור 1), והקיפה את בריכת המים של מכלול הכנסייה מדרומ ומזרח, ולאחר מכן התפילה לשני סעיפים, צפוני (לרמת רחל) ודרוםיה.²¹ על פני השטח נמצאו שברים רבים של כלי חרס, פריטי שיש, רעפים ואבני פסיפס רבים (איור 17). פריטים ארכיאולוגיים נוספים, ובهم אדן פינתי, אבני גזית, אבני גוויל וגושי טיח ומלט, נתגלו בבורות שמהן נקרו עצי זית. באחד הבורות נתגלתה רצפת פסיפס, שנפגעה בעת העקירה. בחפירות בדיקה מצומצמות שנערכו במקום (נ"צ ר"ח 2202/6273, ר"י 1702/1273) נחשפה רצפת פסיפס צבעונית מעוטרת בדגם מעוניים (איור 14),²² ו מתחתיה — אגן מטויה משלב קדום (איור 15). באגן נמצאו שברי קנקן (איור 17:1) מהתקופה הביזנטית.

בור שני (או פתח שני לאותו בור) נתגלה לצד 'ביר' קדיסמו' ומעט מצפון לו, על שפת הכביש המודרני. הבור נתון במשטח מרווח לוחות אבן ומוקף במעין גדרה עגולה למחרצה. האזור נוקה מעת מהלך החפירה, והתברר שהגדרה בנוייה נדך אחד של אבני גזית ושברי עמודים בשימוש משני; לא ברור

איור 14. רצפת פסיפס צבעונית, שנחשפה בבור בדיקה, בעת עקרתו של עץ זית, מבט למערב; לימים הופר שהיה חלק מרצפת כנסיית הקתיסמה.

איור 15. אגן מטויה שנחשף בחalk מחתך לרצפת הפסיפס הצבעונית, מבט לצפון-מזרחה.

הගילוי ברמת רחל, החקוק וילקיןסון (Wilkinson 1977:163) לזהות את הכנסייה ב'ביר קדיסמו'. וילקיןסון (Wilkinson 1977:163), מליק (Milik, 1960:571, Pl. Ovadiah 1970:152–153), עובדיה (Bagatti 1983:34–37) סברו, שהמקור מ'ח'י תיאודוסיוס' מתייחס ל'קטיסמה פלאון', וילקיןסון (62). ולכן סביר שהייתה גם 'קטיסמה חדשה'. וילקיןסון (62) טען שהקטיסמה הישנה היא זו שעלה דרך חברון, והחדשה — ברמת רחל, ואילו מליק (Milik 1960:571) שיער שברמת רחל נמצאת 'הקטיסמה הישנה', ואילו 'החדשה' נמצאת בקרבת מקומ. ³⁵ אף מקור אינו מזוכיר במפורש את 'הקטיסמה החדשה'. אולם, כיוון שמלול הכנסייה והמנזר ברמת רחל מצטרפים לכנסיות ולמנזרים רבים לאורך 'הדרך הקדושה' מירוחלים לבית לחם, סביר שההכנסייה שזיהית ואשר אבנור חשפה ('ר' להלן) היא 'הקטיסמה הישנה' המופיעה במקורות (אם כי אין לשול אט סברתו של וילקיןסון לקיומה של קטיסמה חדשה).

עד להפירה זו, כל הצעות הזיהוי שלעיל לא היו מעוגנות במצאת הארכיאולוגי, למעט הכנסיה מרמת רחל, שלא נמצאו סימוכין לזיהוה עם הקטינסהה. בעקבות חשיפת רצפת הפסיפס בחפירותיו והמצאים שתוארו לעיל,³⁶ ועל פי העדויות ההיסטוריות והשם הערבי שומר על השם הקדום (ר' העראה (31), הצעתית שכנסיית הקטינסהה הייתה לצד הדורך לבית לחם; בכך איששתי את הצעותם של פון-רייס, וילה, תומסן, דלמן, מוז ווילקנסון (לעיל). לאחר הזיהוי המחוידש, חפירה במקום אבנרי (תשנ"ג; תשנ"ד; תשנ"ח), וחפירותיה הוכיחו, ללא ספק, שאלה שרידית כנסיית הקטינסהה. החפירות שליל ושל אבנרי חפשו כנסייה מהרונה, שהוקמה סביב סלע, שעלייו נעה על פי המסורת מרימים. לזרותה של הכנסייה כבר היה רמז בפDSL הפיני שמנצא בחפירותי (אייר 16); בדיקה

איור 16. פDETל פינתי של כנסייה מתחומת שנחשה בכוורת הבדיקה בשטח C.

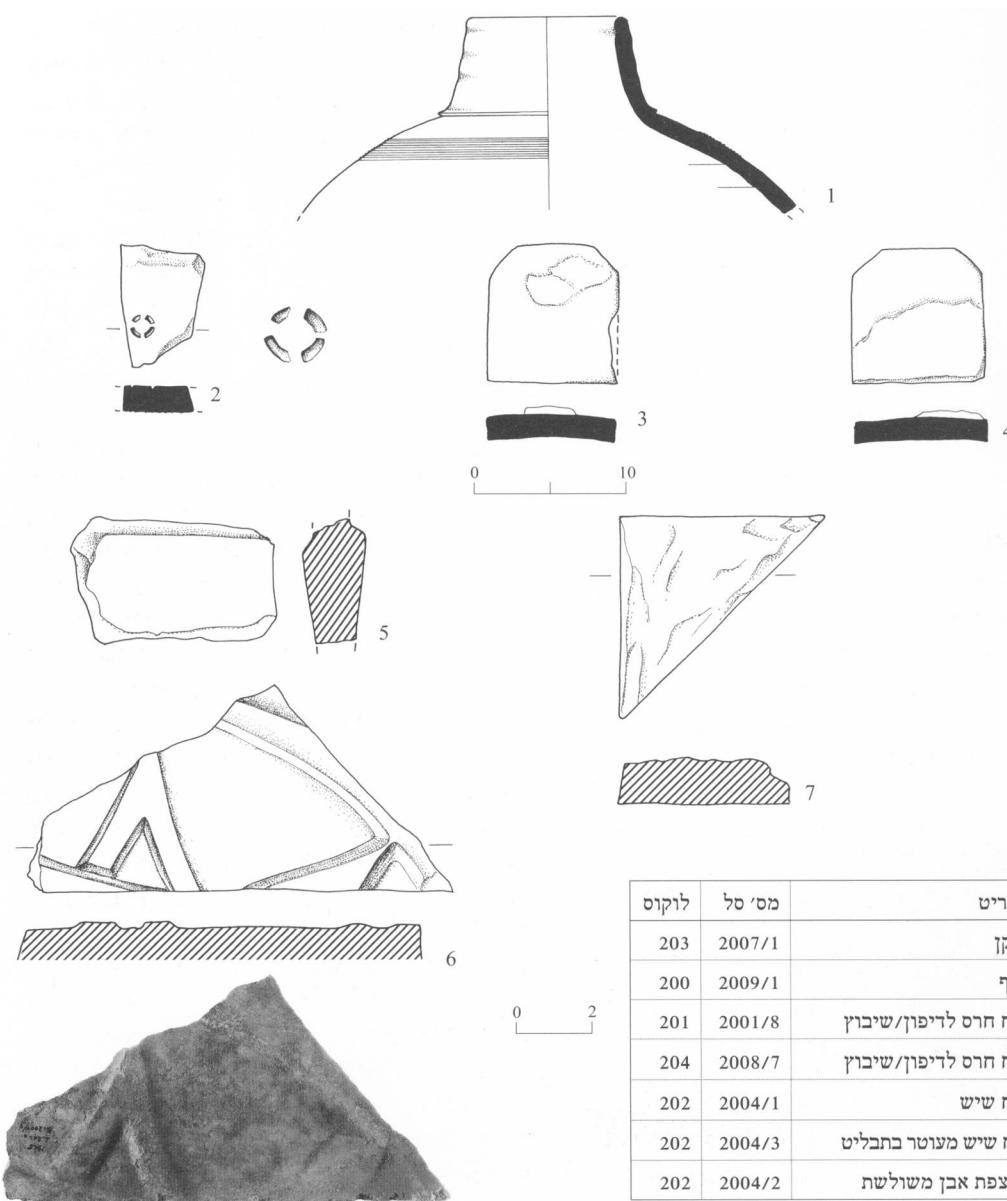
זיהוי האתר כבר בעת החפירות היה ברור שהפריטים האדריכליים, קטעי רצפות הפסיפס והמצאים הקטנים שנחשפו בשטח זה שייכים למבנה ציבורי גדול, מפואר; הנחותיו שזו הכנסתית הקתיסמה פלאיאון (= הישנה), הידועה מקורות קדומים, למנן התקופה הביזנטית.²³ הכנסתית הקתיסמה, שפירוש שמה "מושב", הייתה ממוקמת מיל' השילishi מירוחלים לביתם שלהם. היא נבנתה בשנת 450 לס.הנ' בערך, במקום שבו נחה מרימים בדרכה עם יוסוף לביתם לחם;²⁴ סיפור זה מופיע לראשונה בפרוטו-אונגלאליז של יעקב (Protevangelium of James) בתיאור הקדום ביותר של הכנסתיה מופיע (17:3).²⁵ בימי האודוסיוס מאיירילוס מסkitופוליס,²⁶ ובו מזוארת אישة נדיבת בשם איקליה, שמייננה בניית הכנסתיה לכבודה של מרמים, אם ישו. עוד מס' ספר קירilos כי תיאודוסius עצמו שחה במקום (להלן). במוקורות מאוחרים יותר, מהתקופה הביזנטית, מוזכר המקום פעמים מספר, למשל אצל עולה הרجل תיאודוסיוס (משנת 530 לס.הנ'); ר' סיפור אחד אודות עקירת אבן המושב בידי אורייקוס.²⁷ אזכור זה משאש גם את הכתוב אצל קירilos. בזורה משובשת נזכרת הכנסתיה גם אצל עולה הרجل אנטונינוס מפיאנונה (משנת 570 לס.הנ');²⁸ וכן בהקשר לתאריכי אירופיים נוצריים המופיעים בלוח השנה הגאורגי.²⁹ מקום הכנסתיה היה ידוע עד תחילת המאה הי"ב, שכן בשנת 1115 לס.הנ' ציין הנזיר הרוסי דניאל שבמקום הייתה הכנסתה גדולה, שהוקמה לכבוד מרימים ונחרבה על ידי הכהופרים.³⁰ השם הערבי 'ביר קדיסמו'³¹ שימר, לדעתו, את השם הקדום — הקתיסמה. הניסין לזהות ולאתר את הכנסתיה נמשך לאורך כמה עשורים. בסוף המאה הי"ט ובתחילת המאה ה-כ' זיהו פון ריס (von Riess) וולדמן (Dalman 1924:22–23) את הכנסתיה כב' ביר קדיסמו;³² אבל (Abel 1924) שינה את דעתו בפרסום משנת 1924, וביקש לזהות את מקום הכנסתיה ברמת רחל. אישוש להצעתו של אבל נמצא לאחר שנחשפו ממצאים שמקורם בכנסייה ברמת רחל עם הקמת הקיבוץ במקום (ר' שנינדר [Schneider] בנויגוד למזר (1934:9)). במפעל החפירות הנרחב שערכה במקום משלחת בראשות אהרון נחשפו, בין היתר, מכלול מנזר וכנסייה. לאחר החפירות ברמת רחל הסכימו אהרון (תש"ו) (1483: 1992; 157–156:³³) וטסיני (Testini) (1962; 1964) להצעתם של אבל וشنינדר.³⁴ למרות

האגן שלעיל, נמצאו עדויות בכל השטחים שחפורה
אברן.

הממצא

כלי החרס. שבר קנקן (איור 1:17) נמצא באגן המתויה (L203) שמחתח לרצפת הפסיפס של הגת. הוא שייך לקנקן מטיפות 6B של מגנס (Magness 1993:227, 230), ותאריבו מסוף המאה ה' עד למאה הח' לסה"נ. מקבילות לו נמצאו ברמת רחל (Aharoni 1964: Figs. 9:6, 24:4).

מודוקחת הראתה שהזווית הכהה שלו מתאימה לעיצוב של כנסייה מוחומנה. קטע הפסיפס שנחשף בחפירותי ממוקם בחלק הצפוני של רצפת המעלפת החיצונית מבין השלוש שהקיפו את לב הכנסייה (ר' אבנור תשן"ח: 140; איור 182). בכנסייה נתגלו רצפות פסיפס נוספות מעוטרות בדגמים המעניינים (אבנור תשן"ד: איורים 99, 96; תשן"ח: 141; איור 184) ובדגמים צבעוניים אחרים (אבנור תשן"ד: איורים 98–96). למציאותם של שני שלבים לפחות במבנה הכנסייה, כפי שהובחנו ברצפת הפסיפס שעלה גבי

איור 17. הממצא משטח C.

מס'	הפריט	מס' סל	локוס
1	קנקן	2007/1	203
2	רעף	2009/1	200
3	לוח חרס לדיפון/шибוץ	2001/8	201
4	לוח חרס לדיפון/шибוץ	2008/7	204
5	לוח שיש	2004/1	202
6	לוח שיש מעוטר בתבליט	2004/3	202
7	מרצפת אבן מושלשת	2004/2	202

סקטילה. דוגמאות נוספות לריצוף כניסה בסגנון זה נמצאו בחורבת ברוכות (Tsafrir and Hirschfeld 1979:298, Fig. 7 ובחאן אל-אהמר (Meimaris) (1989:52, Fig. 9a).

תעלת מים ליד מזרך מר אליאס (שטח F)

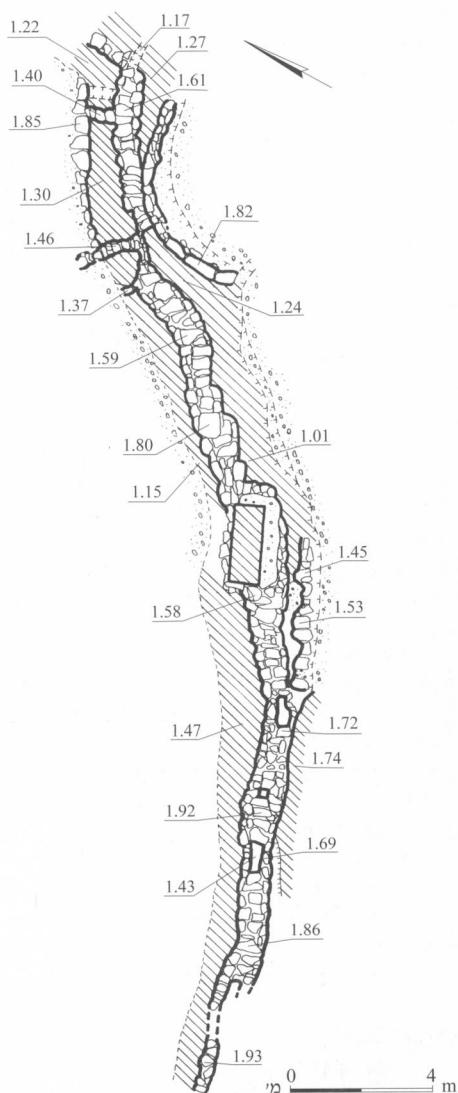
מערבית לדרך חברון, מול מזרך מר אליאס, נתגלתה תעלה שמהלכה ממערב למזרח, לכיוון המזרך (נ"צ ר"ח 16998/12691, ר"י 21998/62691; איורים 16-17).

רעף ובו טביעה (אייר 17:2). הרעף נמצא על פני השטח (L200). רעף ובו טביעה זהה נמצא בכנסייה הביזנטית ברמת רחל (Aharoni 1962: Fig. 2:5).

לוחיות חרס לדיפון/שיבוץ (אייר 17:3, 4). נתגלו שתי לוחיות חרס לדיפון/שיבוץ: האחת (מס' 3) על רצפת הפסיפס (L201), והשנייה (מס' 4) בבוד שנוצר מעקירת עץ הזית (L204). על פני הלוחיות יש שרידי טיח, ולכנן נראה שהן שוכנו בקירות או ברצפה כשפנן אחד נותר גלי. בשלב מאוחר, אולי בעת ביצוע שיפוץ או טיפול חזרה, הטיח כיסה גם את הפנים השני שלהן.

לוחות שיש (אייר 17:5, 6). על פני השטח (L202) נמצא שני לוחות שיש: האחד (אייר 17:6) מעוטר בתבליט, אולי לוח סורג, והשני (אייר 17:5) פרופיל א-סימטרי.

מרצפת אבן מושלשת (אייר 17:7). המרצפת נמצאה בריובע בדיקה (L202) על פני שטח היא שימשה, ככל הנראה, לריצוף בסגנון אופוס

תכנית 4. שטח F: קטע מתעלת מים בקרבת מזרך מר אליאס.

אייר 18. תעלת מים, מבט לדרום-מערב.

והוביילה אותם לכיוונו. בנקודת מטימות התפצלת התעללה לשתיים, ועדן היה כנראה בורות מים. הממצא בתעללה היה דל וככל גם נמצא מודרני.

1 (18). התעלה (כ-2.0 מ' רוחב ועומק; תכנית 4) נבנתה באבני גויל ולא טויחה. היא נזקזה כנראה מי נגר ממשטח הסלע שעל המדרון ממערב למנזר

הערות

¹⁰ ר' בעייר את נימוקיו של גבע (תשנ"ג:16). אם אכן הורדוס בנה את האמה العليונה, כפי שהוא טוען, סביר להניח שהדבר היה מאוחר אפילו יוסף בן מתתיהו, ולך מקורם מים לארכון ולמורוקוטוי (תולדות מלחתת היהודים ברומיים ה, ד, ג-ד); אך אצל בן מתתיהו מחותארה רק אמה אחת לירושלים, שנבנה (או שיפץ) פונטוס פיטוס, אחיה שנטל את כספי ההקדש של המקדש. אף מידע זה הוזכר כבדיר אגב כדי לציין את הגורם לההוותה שהתרחש בירושלים (תולדות מלחתת היהודים ברומיים ה, ד, ג-ד); קידומניות היהודים יה, ג, ב).

קיימות גרסות מספר אצלן בן מתתיהו באשר למרחק שמנעו העבר פיטוס את המים – 400, 300 או 200 סטדיות (אורן סטודיה הוא כ-190 מ' ובהתחמלה המרחיקים הם 57, 38 או 76 ק"מ). גם אם נתיחס לרסתה הקצרה ביותר, 38 ק"מ, היא אינה מתאימה לאורכה של האמה العليונה לירושלים, שבמיהה ממוקק של 13.75 ק"מ. ככל הנראה כוונת בן מתתיהו היא לאמת ערוב, שאורכה כ-40 ק"מ (עד ביריות שלמה; עם האמה התוחנה, כ-60 ק"מ).

¹¹ גבע (תשנ"ג) מקבל את האמה العليונה לאמה gabbaה לקיסריה, אשר נבנתה לפיה היגיון בידי הורדוס, אך טרם נמצאו לכך עדויות ארכיאולוגיות. אדרבה, הכתובות היזירות הקיימות על האמונה מעידות כי בעבודות הבנייה או השיפוץ נעשו על ידי היגיון הרומיים, דהיינו מאוחר לימי הורדוס.

¹² אף על פי שמקובל ליחס את השמות למפקדי היגיון העישורי הרומי, אין בכך ודאות כיון שאין לצדדים סימני היגיון או מספרו. כתובות אלו הן ניגוד למסורת הכתובות המרשימה, המציגות את פעולות השיקום של האמה gabbaה והן כוללות לקיסריה, שם הכתובות הן בעלות אופי מלכתי, והן כוללות את שמות היגיונות השני, השישי ובუיק העשيري ר' פלא תש"ז (122), אשר שיפצו את האמה או תיקונה.

¹³ הכתובות נחרתו על חוליות האבן לפניהו שצופו בשכבה עבה של מלט ואבן, הוכחה לכך שם נעשו בזאת בניית הצינור ולא במHALK שיפוצו.

¹⁴ מהדורות באבער, ווילנא, תרגנ"ט, עמ' 144–145, ע"פ כת"י רומי.

¹⁵ וטרלי (Vetralli 1967:150, Fig. 2) כבר פירסם תצלום של אחת מאומנות הגשור והכיתוב מצין שוו "האמנה הרומית" (לא התייחסות בטקסט). א' דינור שהבחן בקיר האומנות ייחס אותו לבנייה של האמה gabbaה ושיער שהאמה gabbaה הרומית (ר' עיתת תשנ"ד: 58–62). אףἌβλος וארביט (32–31:1996) נוטים ליחס את האמה العليונה למאה הב' לסה"ג, ולדעתם יתכן שהצינור קדם לגשור. לדעתם, ולדעת דינור, יתכן

¹ החפיראה בשטח A1 החלה בחודשים מרץ–אפריל (הרשאה מס' 1856–A) ונמשכה בחודשים מאי–יולי 1992, אז נספרו שטחים B, C, F (הרשאה מס' A-1879). החפיראה בשטח A2 התקיימה בחודשים ינואר–מרס (הרשאה A-1965). את החפיראה ערך המחבר, מטעם רשות העתיקות ובמימון חברת מוריה. השטחפו אלן הובש והרלי שטרק (ኒיהול שטחים, 1992) ונאסר סנדוקה (ニア hol שטח, 1993). סייעו סנדו מנדריאה (צילום שטח), ולנטין שור, ישראאל וטקין, ואדים אסמן, רחל גראף, ישראל זוקרמן וננים קוללה (מדידות), אלה אלטמרק (ניקוי מתקוח), גבראללה ביכובסקי (ויהי מטבחו), ארינה ליסקי (צירור מצא), קלרה עמיית (צילום מצא), ג'ז זיאס (אנתרופולוגיה), וכן גدعון אבני וצביקה גריינוחט. חוליות שימור מטעם רשות העתיקות, בראשות אבי פרץ, שימרה את קטע האמה שנחשף.

² דודן וולינגר (תשנ"ז: 85), הערכה (2) טעו בקביעותם שהאמה פעלה עד לימי המנדט הבריטי, ונראה שהחל בלבול בין האמות.

³ קטע זה השוף היום ועדין ייכים בו סימני החפיראה והנקי של מזר. קטע דרומה, הנמצא בין ביריות שלמה לבן בית לחם,твор אצל מזר.

⁴ אני מודה לדני וייס על ששיתף אותיהם במצאים ואפשר לי להשווות את הגבאים עם האמה בדורך חבורן (לפדותם ראשוני ר' ויס תש"ס, שם הוא כתוב שגובה האמה 775.59–775.65 מטר). חלקיים מהמשך האמה נהרסו בתחילת שנות ה-90 למאה ה' עם הקשרת אתר הקרוואנים בגבעת המוטס.

⁵ חלק נוסף מן האמה, בין קטעים 3 ל-4, נהרס בתחילת שנות ה-90 למאה ה' בעקבות הרחבת דרך חבורן לפני ביצוע החפיראות הארכיאולוגיות.

⁶ אמנים נמצאו בחירבת צלח (חוורת צוחר; רמת רחל) שרידים של היגיון העישורי, ובמה בית מרחץ ואולי מחנה העלינו בבית לחם הניחו חיליל אחד היגיונות של הצבא הרומי (להלן), אך לא ייתכן שיש קשר בין החירבת צלח, שכן החירבה gabbaה בהרבה ממלפנס את המים.

⁷ מרבצים דומים נמצאו באמת ממליא בחפיראות מאיר (תשנ"ג-[ב]: 60–61) ובחפיראות ר' ר' (ר' ר' ושקון תשנ"ד). אני מודה להם על המידע ועל הרשות להשתמש בו טרם פרסומו.

⁸ לעומת זאת, לפי מוז, החתק הפנימי של תעלת הזירמה של האמה בקטע הסמוך לביריות שלמה הוא מלכני.

⁹ בקרבת מקום היה מנהה צבא בריטי, שכור הספינה שלו פגע באמה.

אבל (Abel 1924:618) המשורת של היוונים היא העתקה של מעשה אוריינטלי. שנידר (Schneider 1934) טוען כי האבן היא שירד של אמת מים, ולא של מושב.

²⁸ ר' גם Wilkinson 1977:85. בתיוור זה ניכר הבלבול בין מקום הקתיסמה לבין קבר רחל, ובין סיפור המנוחה בדרך לדידה בכיתה לחם בין העזירה לשתייה בדרך בrichtה למצרים.

²⁹ לפי Testini 1962:75, לוחה הנרכז במאה ה' לס"נ על בסיס לוח מהתקופה הביזנטית. בגרסת שנותו של Betophor, Betebre מקור זה מצוינת הקתיסמה בסימוכות מקום הנקריא (Weippert 1964:177) (ר' Petophor, Betebre מיליק 1960:571–572; Testini 1962:76) את עס Betophor עם הבכפר צור בח'ר, הנמצאת בקרבת רמת חיל; אבל (Abel 1924) ציין שתושבי המקום מיחסים את 'מנוחת מרדים' לקבר הקדוש (הוואלי) שבמוקם. הוא שיער שזו מסורת מקומית, שאומצה לצור האידוע. לעומתם בגתי Bagatti (1983:36) טוען שיש Betophor בתקופה הביזנטית.

³⁰ ר' רבא תשמ"ז:48. Testini 1962:76–77 (מציטט Testini 1962:76–77).

שני מקורות מהמאה הי"ב לס"נ:

³¹ פון רייס (von Riess 1889) ניתח את תהליכי השיבוש: לדעתו, כמקום כנסיית הקתיסמה אבד בימי הביניים, והוסב 'ביר קדיסמו' לשמש בטיספור המאגים: אם מלשון קדיסמו (= קדם), ואם מלשון קדיסמו (= קדר). בספר הבריטי, בכתביו של הערבים (Palmer 1881:289), כתוב: Bir Kadismu" The well of Kadismu; perhaps from קדושים = holy men, i.e., "the Magi (it is generally known as the well of the Magi) טסטיני (Testini 1962:74) תרגם, משום מה, את 'ביר קדיסמו' לـ Well of the Spring (= באר המעיין). טובלך קדיסמו' (Tobler 1854:531) וגם פון רייס (von Riess 1889) ופון רייס (1863) מזכירים התיאור משנת (1863) והם שמות אלה קשורים באירוע המתוור כי צליינים מן המאה ה'יא' ואילך הוציאו את 'ביר' (באר/מעיין) שלושת המלכים', 'המגושים' או 'הכוכבים' ('ביר אנג'ס') במקומות. לדבריו גון, שמות אלה קשורים באירוע המתוור במתיב ב': 9–2 (ר' שם דיוון).

במשך הדורות התקדש אחר 'ביר קדיסמו' — מקום סיפור בור המאגים ומנוחת מרדים מתחת הארץ — והשתלב ברשימת האתרים שבין ירושלים בביתם להם, שליהם ייחסו הנזירים אירופיים מיהדים, כמו מר אליאס הסמור. ר' למשל גון תשמ"ב: 162–158; וילנאי תשמ"ד: 229–228 (במיוחד הציור בעמ' 228).

³² פון רייס (von Riess 1889) הציע את הזיהוי למורת שהוא לא ציין את הממצאים, פרט לבור ולגלן אבני. דלמן ציין את הברוכה הסמוכה, שלדעתו יתרון שנוצרה מן הנכסייה.

³³ לחיזוק זיהויו אמר אהרוןוי "המרח הקטן שבין הכנסייה הנדרונה (ברמת רחל), כ-500 מ', חוסר שרידי מתאימים בקרבת הבאר, וכן תקופת הכנסייה שיש להיחסה כאמור למאות ה'ה – ה' לס"נ" בקירות, שהשקייה ממורומי החל על הבאר הקדושה של לטמתה". יש לזכור, כי מה שמנע מההרוני לבדוק את 'ביר קדיסמו' היה מקומו של הגבול בין ישראל לירדן. שעבור מעט לפני הבור.

³⁴ רמת רחל נקרה ח'ירבת אבו-ברך במאה ה'יא' ובתחילת המאה ה'כ', וח'ירבת צלח – משנות ה'ה – 30 למאה ה'כ' ואילך. פלמר (Palmer 1881:300) תרגם את ח'ירבת אבו ברך ל"החרוכה בעלת הברוכה הקטנה". נקרה שווילקינסון (Wilkinson 1977:163) טעה כשהוא זיהה את ח'ירבת אבו-

שהגשו לא הושלם מעולם (כמו הקטע של אמר המים הגבוהה לקיסריה, המצו依 בביבניה, שמועלם לא הושלם; נאמן תשנ"ב).

¹⁶ יש לזכור כי קיים עדין פער גדול בין האמה العليונה בדרך חברון לבין אמת מילא, וטרם הוכחה רציפות.

¹⁷ בחפירותיו של רוני רייך בפרק חלק מיסוד האמה ברכוב מלילא נמצאו רעפים עם טביעות של הלגין העשורי, ולצד קטע האמה – שפק של חרסים מהתקופות ההיסטוריות המאוחרת והביזנטית, דבר שאפשר להופרמים לתנאי שהאמה לא נבנתה קודם לתקופה הביזנטית (רייך ושוקרין תשנ"ד: 82). חפירות מילילא טרם פורסמו במלואן ואני מודה לרוני רייך על הרשות להשתמש בהנחיותי.

מארח שף בקרבת שער יפו קטע באורך של 70 מ' הבנו על מבנה (מגדל?), שמננו ככל הנראה מהתקופה החשמונאית. לכן, טען עמית (תשנ"ד: 62) שראשתה של אמה זו בימי הבית השני, אף על פי שמאיר תיארכה לתקופה הביזנטית.

¹⁸ תודה לד"ר גוז זיאס על המידע.

¹⁹ הגד נוקתה בעת ה�建ת אטור הנצח לזכר יהורי אתיופיה שמתו בדרכם לישראל, מטעם הקק"ל ובימוניה.

²⁰ ר' למשל במאמר הסקר הבריטי (Conder and Kitchener) (1880: Sheet XVII).

²¹ ר' חצולם הבריכת והדריכים אצל מיילר-Tratz'ה: 5. על אודות הדרך העתיקה, ר' מיילר-Tratz'ה: 8, 4; אהרוןוי תשט'ו: 148–147, העירה 3.

²² דגם זה פשטוט ונפוץ למד' (Di Segni 1993:160, n. 14). הוא נמצא על רצפות פסיפס רבועים באטור (להלן) ובכפלת הקבורה בבית צפאפה דמרוחקת 2 ק"מ מצפון-מערב. בכתובת שבפסיפס בבית צפאפה מופיע תאריך, אך הדעות חולקות לגבי הכרונולוגיה שלו (לסיכום הדעות ולפרשנות חדשה, ר' Di Segni 1993).

²³ אצל פון רייס (von Riess 1889) מ羅ודים המקורות העיקריים; רשיימות נספחות נמצאות אצל צפריר, דיסגני וגרון (Tsafir, Di Segni and Green 1994:101–102) ואצל טסטיני (Testini 1962:73–77), ושם דיוון; יש לשים לב כי הוא קשור את פרטיה המבנה לכנסייה ברמת רחל).

²⁴ אחדים ניסו להסביר את נסיבות יצירתה של מרם במקום. עם זאת, מסורת 'מנוחת מרם' נשמרה בקרבת מקום,חתה צלו של עץ אלה, שכונה 'אלת מרם'. על פי מסורת זו, מרם נחה תחתיו בדרכה חזרה עם בנה להקריב קרבן במקדש בירושלים 40 ימים לאחר לידתו. מספר שער זה נשמר ב-1645–1651 על ידי ערבים במטולה למנוע כניסה צליינים לשטח השדה. לאחרונה, צץ במקומו עץ מיש שיריש' את המסורת הנוצרית (ר' גון תשמ"ב: 62–61; 1990: 1889:22–23; Dalman 1924:22–23).

²⁵ בשורה זו שייכת לספרות החיצונית לברית החדשה, והיא מתוארת למאה ה'ב' לס"ג (ed. de Strycker, Subs. Hag. 33. [1961], P. 142 ff).

²⁶ ר' העירה 23.

²⁷ ר' גון תשמ"ב: 70–71. Wilkinson 1977:70–71. שם גם מובה הסיפור על אודות עקרות אבן המושב ביידי אוריינטליים והפיקתו לモzech כדי להעבירה לקונסטנטינופול; והוא הצליח להעבירה את האבן ענד שער סנט סטפנוס שבירושלים, ושם בדרך נס היה נצורה. האבן נלקחה כדי לשמש מזבח בכנסיית הקבר, ולפי תיאודוסיוס, היא נמצאת עדין שם, מאחוריו קבר ישו. היונים טוענים שהאבן הועברה לכנסיות שבכית ג'אללה, אך לפיה

n. 2 (1975:230) הסכים להצעתו של אבל (Abel 1924) לאutor את מקום הכנסייה ברמת רחל.
³⁶ בחצר מנויר מר אליאס מאוחסנים מספר פריטים ארכיטקטוניים, שמקורם אינו ידוע. יתרון שמקורם במר אליאס או בכנסיית הקתיסמה.

ברך בבריכה הסמוכה לבריך קדיסמו', שכן הוא תיאר את הכנסייה של רמת רחל בחירותה צלה.
³⁵ קרבל (Charbel 1975) חזר לחפש את מקום סיפור הקתיסמה (מנוחת מרים) בשולי דרך חברון ואת האבן והבר הנזכרים בו, וציין, כאמור, שהבר סתום מצד הכביש (שם צורף תצלום הבורות, לעיל). זאת למורת שהוא Charbel

הפניות

- יצחקי א' 1990. אגדה של מקום ד. תל אביב. מאיר א' חננ'ג(א). ירושלים — ממילא (ב). חדשות ארכיאולוגיות צט: 57-55.
- מאיר א' חננ'ג(ב). החפירות במילא שבירושלים. קדרמוניות 101-102: 61-56.
- מור ע' תשנ"ז. סקר אמות המים לירושלים. בתוך ד' עמית י' הירשפולד ו' פטריך, עורכים. אמות המים הקדומות בארץ ישראל. ירושלים. עמ' 195-169.
- מייזל ב' תשצ"ה. רמת חיל וחרכבת צלח (גבעת אליהו). בתוך נ' סלושץ, עורך. קובץ החברה העברית לחקרת ארץ ישראל ועתיקותה, ספר מזיא. ירושלים. עמ' 11-4.
- נאמן י' תשנ"ב. בניינה — אמת מים. חדשות ארכיאולוגיות צ: 94.
- עמית ד' תשנ"ד. נתונים חדשים לתיארוך אמות המים של ירושלים. אריאל 102-103: 64-57.
- פורת י' תשנ"ז. טיח באמות י' הירשפולד ו' פטריך, עורכים. אמות בתוך ד' עמית י' הירשפולד ו' פטריך, עורך. כתוך ד' המים הקדומות בארץ ישראל. ירושלים. עמ' 69-76.
- פלג י' תשנ"ז. מערכת הספקת המים של קישריה. בתוך ד' עמית, י' הירשפולד ו' פטריך, עורכים. אמות המים הקדומות בארץ ישראל. ירושלים. עמ' 115-122.
- קוגן-זהבי א' תשס"א. שרידי יישוב וקברים בח'רבת טבליה (גבעת המתוס). עתיקות 40: 53-79.
- קלנור ע' תשס"א. סקר ירושלים, החלק הדרומי. ירושלים. קלנור (עמירן) ר'ב תש"ז. צינוריהם לבית-יריח ותאריך בית-המרחץ. ידיעות גן: 133-140.
- רייך ר' ושוקרון א' תשנ"ד. ירושלים, ממילא — 1991-1993. חדשות ארכיאולוגיות קא-קב: 80-83.
- רבא י' תשמ"ז. ארץ-ישראל בתיאורי נוסעים רוסיים (המאה י"ב-י"ג). ירושלים.
- שטקליס מ' הרץ"ה. מערת קברים יהודים ברמת-חיל. קבוץ החברה העברית לחקרת ארץ ישראל ועתיקותה, ספר מזיא. ירושלים. עמ' 19-40.
- שפנוי י' 1987. בדרך אפרהה — אתרים בדרך ירושלים-בית לחם. במחנה (מדור דרך ארץ מתאריך 34-31 (23/12/1987).
- אבל צ' וארביט א' 1996. מערכת אספקת המים לעיר-דוד. ירושלים.
- אבנر ר' תשנ"ג. חפירת הצלחה ליד מר-אליאס. תקצ'רי ההרצאות, הקונגרס הארכיאולוגי התשעה עשר בישראל. ירושלים. עמ' 19.
- אבנר ר' תשנ"ד. ירושלים, מר אליאס. חדשות ארכיאולוגיות ק: 77-79.
- אבנר ר' תשנ"ח. ירושלים, מר אליאס — כנסיית הקתיסמה. חדשות ארכיאולוגיות קח: 142-139.
- אהרוני י' השט"ז. החפירות ברמת רחל (סקירה ראשונה). ידיעות יט: 147-174.
- אהרוני י' 1992. רמת רחל. בתוך א' שטרן, עורך. האנציקלופדיה החדשה להפירות ארכיאולוגיות בארץ ישראל 4. ירושלים. עמ' 1479-1484.
- אסף א' וביליג י' תשנ"ז. ירושלים, רחוב ממילא. חדשות ארכיאולוגיות קו: 89-91.
- אסף א' וביליג י' בהכנה. שתי אמות מים ברחוב ממילא, ירושלים — חפירת 1995. עתיקות.
- ביבגי' תשנ"ז. אמת המים התתוננה לירושלים. עבודה מוסמך, אוניברסיטה בר אילן. רמת גן.
- ברוש נ' תשמ"ז. תכשיטים מעולם האסלם (קטלוג מוחיאון ישראל מס' 281). ירושלים.
- גבע ה' תשנ"ג. העיר העילונה, אדרמן הורדוס ותאריך אמת המים הגבוהה לירושלים. תקצ'רי ההרצאות, הקונגרס הבינלאומי תשנ"ז. אמת המים התתוננה לירושלים. עמוד מוסמך, גן ו' תשמ"ב. תאודר ארץ ישראל, כרך 1: יהודיה (תרגום ח' בן-עמרם). ירושלים.
- דרון מ' ולינגר י' תשנ"ז. שיישה קטעים נוספים של אמת המים העילונה לירושלים. עתיקות 32: 86-83.
- הקר מ' תשט"ז. הספקת המים בירושלים בימי קדם. בתוך מ' אבידונה, עורך. ספר ירושלים — טבעה, תולדותיה והתקפותיה מתקמת ימיה ועד זמנו א: תנאי הטבע ותולדות העיר מראשיתה ועד חורבן הבית השני. ירושלים ותל אביב. עמ' 191-218.
- ויס ד' תש"ס. ירושלים, גבעת המתוס. חדשות ארכיאולוגיות — סקרים וחרופות בישראל 111: 140.
- וילנאי ז' תשמ"ד. אגדות ארץ ישראל: כרך ירושלים, יהודת, ים-המלח, שמורתן. ירושלים.

- Abel F.M. 1924. Le Kathisma. *RB* 33:617–618.
- Aharoni Y. 1962. *Excavations at Ramat Rahel: Seasons 1959 and 1960*. Rome.
- Aharoni Y. 1964. *Excavations at Ramat Rahel: Seasons 1961 and 1962*. Rome.
- Bagatti B. 1983. *Antichi villaggi cristiani della Giudea e del Neghev*. Jerusalem.
- Charbel A. 1975. Sosta di Maria tra Gerusalemme e Betlemme. *La Terra Santa* 51:225–230.
- Ciasca A. 1962. A Hypocaust at Ramat-Rahel. In Y. Aharoni ed. *Excavations at Ramat Rahel I*. Rome. Pp. 69–73.
- Conder C.E. and Kitchener H.H. 1880. *Map of Western Palestine, in 26 Sheets, from Surveys Conducted for the Committee of the Palestine Exploration Fund*. London.
- Dalman G. 1924. *Orte und Wege Jesu*. Gütersloh.
- Dalman G. 1930. *Jerusalem und sein Gelände*. Gütersloh.
- Di Segni L. 1993. The Beit Safafa Inscription Reconsidered and the Question of a Local Era in Jerusalem. *IEJ* 43:157–168.
- DOC 1: A.R. Bellinger. *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection 1: Anastasium I to Maurice 491–602*. Washington, D.C. 1966.
- DOC 2: P. Grierson. *Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection 2: Phocas to Theodosius III*. Washington, D.C. 1968.
- Duncan J.G. 1925. Fifth Quarterly Report on the Excavation of the Eastern Hill of Jerusalem. *PEFQ* 58:8–24.
- Gregg A.J. 1899. Note on Gibeon, Nob, Bezek, and the High-Level Aqueduct to Jerusalem. *PEFQ* 32:128–129.
- Kochavi M. 1964. The Burial Caves of Ramat Rahel, 1962 Season. In Y. Aharoni ed. *Excavations at Ramat Rahel, Seasons 1961 and 1962*. Rome. Pp. 65–83.
- LRBC 2: R.A.G. Carson and J.P.C. Kent. Part 2: Bronze Roman Imperial Coinage of the Later Empire, A.D. 346–498. In *Late Roman Bronze Coinage (A.D. 324–498)*. London 1965. Pp. 41–114.
- Magness J. 1993. *Jerusalem Ceramic Chronology: Circa 200–800 CE*. Sheffield.
- Meimaris Y.E. 1989. *The Monastery of Saint Euthymios the Great at Khan el-Ahmar, in the Wilderness of Judaea: Rescue Excavations and Basic Protection Measures, 1976–1979*. Athens.
- Milik J.T. 1960. Notes d'épigraphie et de topographie palestiniennes IX. *RB* 67:550–591.
- Nicol N.D., Nabarawt el- R. and Bacharach J.L. 1982. *Catalog of the Islamic Coins, Glass Weights, Dies and Metals in the Egyptian National Library, Cairo*. Malibu.
- Ovadiah A. 1970. *Corpus of the Byzantine Churches in the Holy Land*. Bonn.
- Palmer E.H. 1881. *The Survey of Western Palestine, Arabic and English Name Lists*. London.
- Riess R. von 1889. Kathisma Palaion und der sogenannte Brunnen der Weisen bei Mar Eljas. *ZDPV* 12:19–23.
- Rosenthal-Heginbottom R. 1992. Two Jewelry Molds. In A. De Groot and D.T. Ariel eds. *Excavations at the City of David 1978–1985 III* (Qedem 33). Jerusalem. Pp. 275–278.
- Schick C. 1878. Die Wasserversorgung der Stadt Jerusalem. *ZDPV* 1:132–176.
- Schneider A.M. 1934. Die Kathismakirche auf Chirbet Abu Brek. *JPOS* 14:230–231.
- Smith G.A. 1907. *Jerusalem I*. London.
- Testini P. 1962. The “Kathisma” Church and Monastery. In Y. Aharoni ed. *Excavations at Ramat Rahel: Seasons 1959 and 1960*. Rome. Pp. 73–91.
- Testini P. 1964. The Church and Monastery of the “Kathisma”. In Y. Aharoni ed. *Excavations at Ramat Rahel: Seasons 1961 and 1962*. Rome. Pp. 101–106.
- Thomsen P. 1907. *Loca Sancta*. Halle.
- Tobler T. 1854. *Topographie von Jerusalem und seinen Umgebungen II*. Berlin.
- Tsafrir Y. and Hirschfeld Y. 1979. *The Church and Mosaics at Horvat Berachot, Israel* (Dumbarton Oaks Papers 39). Dumbarton. Pp. 295–326.
- Tsafrir Y. Di Segni L. and Green J. 1994. *Tabula Imperii Romani Iudaea Palaestina. Eretz Israel in the Hellenistic, Roman and Byzantine Periods, Maps and Gazeteer*. Jerusalem.
- Vailhé S. 1899. *Répertoire alphabétique des monastères de Palestine (Revue de l'Orient Chrétien 4:512–542)*. Paris.
- Vailhé S. 1900. *Répertoire alphabétique des monastères de Palestine (Revue de l'Orient Chrétien)*. Paris.
- Vetrali L. 1967. Le iscrizioni dell'acquedotto romano presso Betlemme. *LA* 17:149–161.
- Vincent L.-H. and Abel F.-M. 1914. *Bethléem: Le Sanctuaire de la Nativité*. Paris.
- Vincent L.-H. 1954. *Jérusalem de l'Ancien Testament I*. Paris.
- Weippert M. 1964. Archäologischer Jahresbericht. *ZDPV* 80:150–193.
- Wilkinson J. 1977. *Jerusalem Pilgrims Before the Crusades*. Jerusalem.
- Wilson C.W. 1865. *Ordnance Survey of Jerusalem—1865*. n.p.
- Wilson C.W. 1905. Centurial Inscriptions on the Syphon of the High-Level Aqueduct at Jerusalem. *PEFQ* 37:75–77.